

Anna Wiśniewska

Uniwersytet Pomorski w Słupsku
anna.wisniewska@upsl.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-5925-330X>

Dziedzictwo kulturowe w programach edukacyjnych pomorskich gospodarstw agroturystycznych należących do Sieci Zagród Edukacyjnych

Zarys treści: W artykule przeanalizowano ofertę edukacyjną (72 programy) związaną z dziedzictwem kulturowym przygotowaną przez pomorskie gospodarstwa należące do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. Tematycznie programy edukacyjne związane były ze zwyczajami i obrzędami, edukacją regionalną, ginącymi zawodami, tradycyjną kuchnią i rzemiosłem artystycznym. W większości programów ukazywane było niematerialne dziedzictwo kulturowe pomorskiej wsi. Elementy dziedzictwa materialnego pojawiały się głównie w programach zakwalifikowanych jako edukacja regionalna. Największą żywołność w gospodarstwach przejawiały wzorce kaszubskie, następnie kocięwskie i żuławskie. Ma to swoje odzwierciedlenie w proponowanych programach nauki języka kaszubskiego, haftu, tkactwa, garncarstwa, wikliniarstwa, sztuki ludowej, tańca, śpiewu i kuchni regionalnej. Większość zagród oferowała kilka programów edukacyjnych zorganizowanych w formie jednodniowych warsztatów, pokazów, pogadanek, plenerów skierowanych głównie do zorganizowanych grup dzieci i młodzieży szkolnej. Zajęcia, oprócz gospodarzy, prowadzili też twórcy ludowi i lokalni animatorzy.

Słowa kluczowe: pomorska edukacja regionalna, pomorskie zagrody edukacyjne, dziedzictwo kulturowe Pomorza

Wprowadzenie

Agroturystyka to forma wypoczynku odbywającego się na terenach wiejskich o charakterze rolniczym, z bazą noclegową i rekreacyjną związaną z funkcjonującym gospodarstwem rolnym oraz jego otoczeniem przyrodniczym, produkcyjnym i usługowym (Drzewiecki 1995, Wiatrak 1996, Majewski 2000, Marks i in. 2006). Opiera się ona na atrakcyjności środowiska naturalnego i krajobrazie, buduje oraz chroni naturalne, rolnicze i kulturowe dziedzictwo obszarów wiejskich (Połucha i in. 2003, Molenda 2012). W świetle unijnej strategii wielofunkcyjnego rozwoju

obszarów wiejskich przynosi znaczące efekty ekonomiczne oraz społeczne, w tym edukacyjne (Graham 2004, Sikora 2016).

Województwo pomorskie z uwagi na nadmorskie położenie oraz unikalne walory przyrodnicze ma doskonałe warunki do rozwoju agroturystyki – od wielu lat należy do ścisłej czołówki krajowej (Wiśniewska 2017). W warunkach dużej konkurencji rynkowej pomorscy rolnicy dostrzegli możliwość rozwoju swoich gospodarstw poprzez działalność edukacyjną. Część z nich, 26 podmiotów, przystąpiła do działającej od 2011 r. Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych (zrzeszającej 297 gospodarstw). Gospodarstwa zakwalifikowane jako „zagrody edukacyjne” zobowiązane są do realizacji co najmniej dwóch programów edukacyjnych z zakresu: produkcji roślinnej, zwierzęcej, przetwórstwa płodów rolnych, edukacji ekologicznej i konsumenckiej oraz dziedzictwa kultury materialnej wsi, tradycyjnych zawodów, rękodziela i twórczości ludowej. Właściciele zagród zobligowani są również do posiadania zwierząt gospodarskich lub upraw rolniczych (Mitura, Buczek-Kowalik 2016). Ponadto ich obiekty muszą spełniać minimalne warunki techniczne przewidziane dla zagród edukacyjnych oraz przestrzegać przepisów dotyczących bezpieczeństwa gości. Zapleczem edukacyjnym zagród są wszelkie budynki gospodarskie, tj. stajnie, stodoły, obory, spichlerze, garaże, wiaty, magazyny, serownie, przydomowe piekarnie, pracownie pszczelarskie, a nawet podwórze. Udział w sieci jest dobrowolny i bezpłatny.

Pobyt w zagrodzie edukacyjnej, poznawanie specyfiki życia i pracy w gospodarstwie, stwarza możliwość poznania potencjału zasobów kulturowych wsi, społeczności lokalnej, miejscowej kultury materialnej w postaci: architektury i budownictwa regionalnego, układów przestrzennych wsi, sposobów gospodarowania i wytwarzania tradycji rękodzielniczych, strojów, regionalnych potraw. Istotnym przykładem dziedzictwa kulturowego jest sfera kultury niematerialnej dotycząca wiary, obrzędów, zwyczajów, systemów wartości, która może ujawniać się w lokalnych świętach, odpustach, uroczystościach kościelnych, jarmarkach, w gwarze regionalnej. Edukacyjna funkcja agroturystyki wyraża się również w tworzeniu warunków do poznawania lokalnego dziedzictwa kulturowego przez organizację szlaków edukacyjnych opartych na walorach kulturowych. Wiesz kryje w sobie znaczący potencjał zasobów kulturowych, który należałoby zagospodarować i wypromować w taki sposób, aby zachęcić turystę do odkrywania oraz poznania tego, co mało znane i niedoceniane. Agroturystyka jest dla turysty nośnikiem wiedzy, a dla wsi i gospodarstwa agroturystycznego metodą na ocalenie dziedzictwa kulturowego od zapomnienia (Firlik 2007). Stwarza możliwość porównywania kultury właściwej w miejscu zamieszkania turystów z kulturą wiejską. Z jednej strony ukazuje odmiennność tych kultur, a z drugiej uczy tolerancji i tworzy podstawę dialogu między nimi (Sikorska-Wolak 2007). Programy edukacyjne w oparciu o rolnictwo organizowane są w wielu krajach europejskich. Najbardziej zaawansowane systemy tworzą: Francja, Szwajcaria, Austria, Niemcy (Kmita-Dziasek 2010).

Metody badań

Celem badań była próba odpowiedzi na pytania, czy pomorskie zagrody prowadzą programy edukacyjne związane z ochroną regionalnego dziedzictwa kulturowego, jaki jest ich zakres tematyczny i struktura oraz do kogo kierują swoją ofertę, ponadto które motywy i wzorce kulturowe wykorzystywane są najczęściej. W opracowaniu zawarto wnioski z analizy ilościowej i jakościowej 72 programów edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym Pomorza przygotowanych przez pomorskie gospodarstwa agroturystyczne należące do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych.

Badaniami objęto 100% podmiotów – grupę 26 gospodarstw agroturystycznych zrzeszonych w sieci w 2023 r. Lokalizację objętych badaniami gospodarstw przedstawiono na rycinie 1.

Ryc. 1. Zagrody edukacyjne w województwie pomorskim w 2023 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych adresowych zagród edukacyjnych dostępnych na stronie Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych (<https://www.zagroda-edukacyjna.pl/>; dostęp: 15.06.2023).

Podstawę badań stanowiła analiza programów zajęć edukacyjnych zamieszczonych na stronach internetowych zagród. Programy te przygotowali właściciele zagród i dołączali jako załącznik, zgłaszając obiekt do sieci Zagrody Edukacyjne. W pierwszym etapie badań ze strony sieci pobrano wszystkie (104) programy edukacyjne przygotowane przez pomorskie zagrody, po wstępnej analizie do dalszych, pogłębionych badań zakwalifikowano 72 programy zawierające elementy

związane z szeroko rozumianym dziedzictwem kulturowym (69%). Wzór załącznika zawierającego program zajęć edukacyjnych obrazuje rycina 2.

Załącznik nr do zgłoszenia obiektu do Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych

Program zajęć edukacyjnych

Nazwa obiektu / nazwisko prowadzącego	
Adres	Województwo
1. Temat / tytuł zajęć:	
2. Czas trwania zajęć:	
3. Grupa docelowa:	4. Liczebność grupy: min. max.
5. Prowadzący zajęcia:	
6. Zakres tematyczny:	
7. Harmonogram/przebieg zajęć:	
8. Pomoce dydaktyczne:	
9. Dodatkowe uwagi:	
Podpis	Data

Ryc. 2. Program zajęć edukacyjnych – załącznik do zgłoszenia obiektu do sieci Zagrody Edukacyjne (wzór zawartości w zmienionym formacie)

Źródło: https://www.zagrodaedukacyjna.pl/dokumenty_2012/program-zajec-edukacyjnych.pdf.

Analiza programów edukacyjnych przeprowadzona została w podziale na pięć kategorii zaproponowanych w kwestionariuszu ankietowym SZE, tj.: zwyczaj i obrzędy, edukacja regionalna, ginące zawody, tradycyjna kuchnia i rzemiosło artystyczne. Badania pogłębiono dokonując szczegółowej analizy pozostałych treści zamieszczonych na macierzystych stronach internetowych wszystkich zagród w Pomorskiem.

Dodatkowo realizując badania wykorzystano dane z kwestionariuszy ankietowych wypełnionych przez właścicieli każdej z 26 zagród w Pomorskiem w momencie przystępowania do Sieci, dostępne na stronach internetowych pojedynczych gospodarstw zrzeszonych w Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych (pobrano i opracowano w okresie 1–30.06.2023). Analizie poddano materiał zamieszczony na 26 macierzystych stronach internetowych zagród. Wykorzystane w artykule informacje dotyczyły: adresatów oferty edukacyjnej, tematyki programów edukacyjnych, zakresu oferty gospodarstwa oraz realizowanych programów edukacyjnych.

Równolegle w latach 2019–2023 prowadzone były badania terenowe, podczas których odwiedziono 15 certyfikowanych zagród należących do sieci zlokalizowanych w powiatach wejherowskim (2), gdańskim (3), kartuskim (8), kościerskim (2). Autorka miała możliwość obserwacji procesu edukacyjnego w zagrodach i swobodnej rozmowy z gospodarzami. W pracy wykorzystano odpowiedzi

właścicieli zagród dotyczące kształtowania polityki cenowej i charakterystyki gości.

Realizując zakładane cele, zastosowano również inne metody badawcze, takie jak analiza literatury przedmiotu (wykorzystana w teoretycznej części pracy) oraz danych statystycznych. W celu zobrazowania opisywanych działań edukacyjnych do pracy dołączono dokumentację fotograficzną sporządzoną na podstawie udostępnionych przez zagrody materiałów fotograficznych.

Dziedzictwo kulturowe a turystyka kulturowa

Dziedzictwo kulturowe jest ważnym czynnikiem życia i działalności każdego człowieka. Dziedzictwo podobnie jak tradycja jest przede wszystkim rekonstruowanym obrazem przeszłości odpowiadającym współczesnym zapotrzebowaniom i aspiracjom grup etnicznych, regionalnych (Tarczyński 2008). W literaturze przedmiotu trudno znaleźć jedną, przyjętą definicję dziedzictwa (Batyk 2010). Według „Słownika języka polskiego” (2021) dziedzictwo „to dobra kultury, nauki i sztuki pozostawione przez poprzednie pokolenia”. Stanowi ono dorobek materialny i duchowy – ludzkości, narodu i epoki – przekazywany przez pokolenia, jak również dorobek naszych czasów (Piotrowski, Idziak 2001, Zeidler 2010).

Należy podkreślić, że na dziedzictwo kulturowe składają się wytwory dawne (poprzednich pokoleń), ale jest to produkt teraźniejszości, gdyż jest odczytywany (interpretowany) współcześnie, stając się współczesnym konstruktem społecznym, przypisywanym wciąż nowym zjawiskom z przeszłości (Kobyliński 2011). Jak podkreśla się w geografii humanistycznej dziedzictwo kulturowe to przede wszystkim relacje (kulturowe, tożsamościowe, społeczne i ekonomiczne) człowieka z miejscem, w którym funkcjonuje (Góral 2014). Dziedzictwo kulturowe zawiera w sobie bogactwo elementów, możemy więc w nim wyróżnić:

Dziedzictwo materialne, obejmujące zabytki, materialne świadectwa przeszłości oraz wytwory natury. W skład dziedzictwa materialnego wchodzi: zabytki nieruchome, zabytki ruchome, muzea i muzealia, archiwalia i zasób biblioteczny oraz krajobraz kulturowy.

Dziedzictwo niematerialne, czyli zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki (Konwencja UNESCO 2003).

Na niematerialne dziedzictwo składa się więc: tradycja i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne, praktyki społeczno-kulturowe, wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata, a także wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Kruczek (2007) również podkreśla, że dziedzictwo to „coś przekazywanego z pokolenia na pokolenie, nasza spuścizna, to, czym żyjemy obecnie i to, co przekazemy dzieciom i wnukom. Są to nasze identyfikatory, punkty odniesienia, nasza tożsamość”. Dziedzictwo kulturowe określić można jako dziedziczenie kultury,

złożonej całości, która obejmuje wiedzę, wierzenia, sztukę, moralność, prawo, techniki wytwarzania i używania narzędzi, a także sposób porozumiewania się. Ma wyraz społeczny, gdyż powyższe elementy są wytworem życia społecznego grup ludzkich na różnym poziomie ich organizacji (Puchnarewicz 2011). Na dziedzictwo kulturowe składają się zarówno dobra kultury, jak i zjawiska tworzące kulturę – np. całokształt nauki i wiedzy (Robuda 2008). Barbier (2005) ujmuje dziedzictwo kulturowe w dwojaki sposób:

- dziedzictwo sensu stricto, obejmujące zabytki i dzieła sztuki,
- dziedzictwo w ujęciu largo, uwzględniające takie elementy, jak: życie codzienne, nauka i technika (fabryki, urzędnictwo), środowisko geograficzne (krajobraz i ich interpretacje, sposoby użytkowania przestrzeni dawniej i dziś), literatura poświęcona różnym regionom, tradycje kulinarne itp.

Z kolei Wojciechowska (2004) dzieli dziedzictwo kulturowe na cztery podstawowe elementy:

- krajobraz przyrodniczy w środowisku wiejskim od naturalnego po rolniczy, harmonijny lub dysharmonijny,
- krajobraz osadniczy od układu przestrzennego wsi przez zagrody i budowle inwentarskie,
- obiekty architektury sakralnej, dwory i pałace, małą architekturę (np. kapliczki) po skanseny i izby pamiątkowe, związane ze sposobem wytwarzania, np. sposób upraw, rzemiosło i sztuka ludowa, tradycyjne potrawy i przetwory,
- obiekty związane z kulturą duchową, np. zwyczaje i obrzędy, legendy, dialekty, gwary, tradycyjna gościnność.

Dziedzictwo kulturowe coraz częściej traktowane jest jako istotny czynnik rozwoju lokalnego – sposób na aktywizację gospodarczą, tworzenie nowych miejsc pracy oraz kreowanie pozytywnego wizerunku danego obszaru (Czapiewska 2014). Dziedzictwo kulturowe staje się wartościowym produktem rynkowym oraz przedmiotem wymiany i współpracy. Pobudza chęć podróżowania i tym samym wpływa na rozwój turystyki kulturowej (Kurek 2008, Wartecki 2010).

Turystyka dziedzictwa kulturowego eksponuje relację pomiędzy ludźmi, miejscem i dziedzictwem kulturowym. Swoim zakresem obejmuje zabytki ruchome, nieruchome, zabytki niematerialne oraz krajobraz kulturowy. Turystyka dziedzictwa kulturowego rozumiana jest jako podróżowanie zorientowane na obiekty dziedzictwa – zabytki i miejsca, które w sposób autentyczny ukazują historię oraz wartości kulturowe regionu (von Rohrscheidt 2008, Lipińska 2011, Puchnarewicz 2011, Widawski 2011, Owsianowska, Banaszekiewicz 2015, Duda 2018). Turystyka kulturowa nakierowana jest zatem na poznawanie miejsc, przedmiotów kultury materialnej i duchowej oraz działań, które w sposób autentyczny przedstawiają historię oraz wartości kulturowe, zarówno przeszłe, jak i teraźniejsze.

Taka forma turystyki pozwala turystom być blisko ludzi, ich tradycji, kultury i lokalnej przyrody, zaś mieszkańcom uświadamia piękno oraz wyjątkowość ich regionu, daje impuls do rozwoju przedsiębiorczości, a także ułatwia budowanie lokalnej tożsamości i współpracy. Wpływa na promocję lokalnej kultury, spełnia funkcje edukacyjne (poznawanie tradycji i historii regionu) oraz pielęgnuje wartości lokalne (Czapiewska 2019). Turystyka dziedzictwa kulturowego pomaga

zrozumieć turyście inny punkt widzenia i popatrzeć inaczej na teraźniejszość (McKercher, du Cros 2002). Jest formą turystyki, ale też formą zarządzania dziedzictwem kulturowym i przyrodniczym (Gałuszka 2008).

Dziedzictwo kulturowe ma ogromne znaczenie w kontekście rozwoju turystyki wiejskiej (Jamal, Hill 2008, George i in. 2009, Czapiewska 2019). Obszary wiejskie charakteryzują się dużą atrakcyjnością kulturową, rozumianą jako „właściwości obszaru lub miejscowości wynikające z zespołu cech kulturowych, które wzbudzają zainteresowanie i przyciągają turystów” (Kowalczyk 2012). Owa atrakcyjność jest implikacją uwarunkowań historycznych i przejawia się w pewnej odmienności, a także różnorodności układów ruralistycznych, form architektonicznych w budownictwie sakralnym i świeckim, zwyczajów, obrzędów czy – najogólniej mówiąc – krajobrazu kulturowego obszarów wiejskich (Durydiwka 2011, 2017).

Turystyka kulturowa zachodząca na obszarach wiejskich obejmuje „te przedsięwzięcia o charakterze turystycznym, dla których głównym celem jest miejsce lub obszar mało zurbanizowany, a pierwszorzędym motywem jej podjęcia jest chęć zapoznania się z żywą kulturą lub relikdami dawnej kultury tego miejsca lub obszaru” (von Rohrscheidt 2008). Według Buczkowskiej (2008), celem wiejskiej turystyki kulturowej jest poznanie dziedzictwa kulturowego i kultury współczesnej wybranego regionu, wsi lub małego miasta, czyli określonej grupy etnicznej bądź narodowej, a czasami kilku grup wspólnie.

Obecnie obserwuje się wzmożone zainteresowanie obszarami wiejskimi. Jedną z przyczyn takiego ożywienia jest chęć kultywowania przez społeczeństwo tradycji regionalnych, narodowych, pozwalających zachować tożsamość narodową czy etnograficzną, tak ważną we współczesnym świecie (Zakrzewska 2011). Coraz więcej turystów pragnie spędzać czas wolny w sposób aktywny, czerpiąc jak najwięcej korzyści ze świadomego obcowania z kulturą, tradycją i krajobrazem danego regionu.

Zróżnicowanie kulturowe ludności Pomorza

Dziedzictwo kulturowe Pomorza jest odbiciem jego skomplikowanych dziejów. Obecny profil etniczno-kulturowy tego regionu jest wynikiem zmian, jakie nastąpiły po zakończeniu II wojny światowej. Wschodnie i zachodnie części Pomorza opuściła ludność niemiecka, a na jej miejsce przybyli osadnicy z różnych regionów Polski, Polacy z ziem przyznanych Związkowi Radzieckiemu oraz ludność łemkowska i ukraińska przesiedlona latem 1947 r. w ramach akcji Wisła. Procesy te zmieniły strukturę ludnościową, a wraz z nią kulturę Pomorza Wschodniego. Jego środkową część, czyli ziemie „stare” obejmujące powiaty: pucki, wschodnią część wejherowskiego, kościerski, kartuski, chojnicki, część powiatu bytowskiego, starogardzki i tczewski, tucholski i część świeckiego zamieszkuje ludność rodzima: Kaszubi, Kociewiaczy i Borowiaczy. Obszar ten charakteryzuje ciągłość osadnicza i kulturowa.

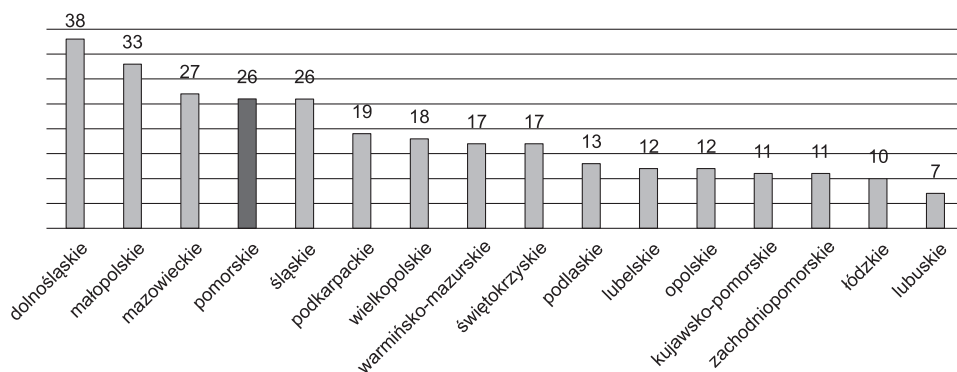
Największą grupę etniczno-regionalną na ziemiach „starych” stanowią Kaszubi, którzy mimo często niesprzyjających warunków zachowali tożsamość i odrębność kulturową. Jako jedna z niewielu grup Kaszubi nie tylko utrzymali, ale wzmocnili swój status grupowy, zaś od końca lat 80. XX w. widoczny jest proces ożywienia etnicznego. Przejawia się on m.in. w uzyskaniu przez język kaszubski statusu jedynego w Polsce języka regionalnego, wprowadzeniu go do szkół, liturgii, mediów. Podejmowane są działania polegające na zaznaczaniu trwania i obecności Kaszubów poprzez stawianie pomników, wmurowywanie kamieni i tablic upamiętniających. Zauważalny jest też renesans zainteresowania muzyką o korzeniach etnicznych i folklorem muzycznym.

Z kolei na ziemiach „nowych” obejmujących powiaty: człuchowski, słupski, nowodworski, malborski, sztumski, kwidzyński, lęborski, gdański, w wyniku powojennych migracji przerwana została ciągłość osadnicza, a co za tym idzie – ciągłość międzypokoleniowego przekazu kulturowego. Lata 1945–1950 były okresem „wędrowki ludów” związanej z wyjazdem ludności niemieckiej oraz przybyciem polskich osadników. W województwie gdańskim byli to przede wszystkim mieszkańcy bydgoskiego. Dużą grupę stanowili też przesiedleńcy z Kresów Wschodnich II RP – w województwie gdańskim 20%, w słupskim 12–15% (Latoszek 1996). Ponadto w województwie gdańskim przymusowo osiedlono 6838 Ukraińców i Łemków (Drozd 2010). Tuż po zakończeniu wojny miała miejsce spontaniczna migracja ludności kaszubskiej z przedwojennych przygranicznych terenów polskich na sąsiednie ziemie, zwłaszcza do powiatu lęborskiego i bytowskiego. Lata 50. i 60. na ziemiach „nowych” Pomorza podobnie jak całych Ziemiach Zachodnich i Północnych były okresem szukania swojego miejsca, adaptacji oraz często odgórnej integracji. Procesy zachodzące w latach 60. i 70. na Ziemiach Zachodnich i Północnych badali przede wszystkim socjologowie (Kwilecki 1967), ale także etnologowie (Burszta 1964, Jasiewicz 1964). Od końca lat 70. uznano, że procesy przemian społeczno-kulturowych na Ziemiach Zachodnich i Północnych uległy zakończeniu. Badania po 1991 r. kontynuowali: Kwaśniewicz (1991), Brenz (2000), Kwaśniewska, Kulikowska (2014), Duda (2018). Najnowsze badania wskazują, że na ziemiach „starych” zwraca się uwagę na kontynuację, przemiany oraz zapominanie i wymyślanie dziedzictwa przez Kaszubów, Kociewiaków i Borowiaków. Z kolei na ziemiach „nowych” zagadnienia szczególnej wagi to: porzucanie, poszukiwanie (Kwaśniewska, Kulikowska 2014).

Charakterystyka pomorskich zagród edukacyjnych

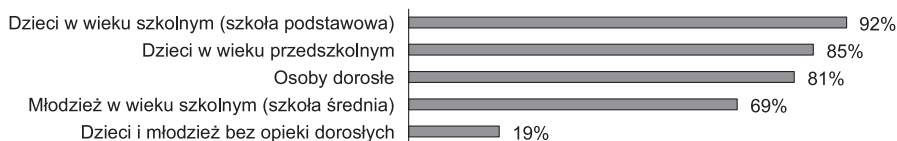
W czerwcu 2023 r. w Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych zarejestrowanych było 297 indywidualnych podmiotów prowadzących działania edukacyjne, oparte na własnym potencjale rolniczym, na ogół łącząc w swej działalności przedsiębiorczej funkcje produkcyjne z usługowymi, turystycznymi i edukacyjnymi. Województwo pomorskie, pod względem liczebności obiektów skupionych w Sieci Zagród Edukacyjnych, zajmuje czwartą lokatę w kraju – 26 zagród

stanowiących 8,6% ogółu (ryc. 3). W 2021 r. wśród wszystkich 666 pomorskich gospodarstw agroturystycznych zagrody edukacyjne stanowiły zaledwie 4% (Informacja ministra... 2021).

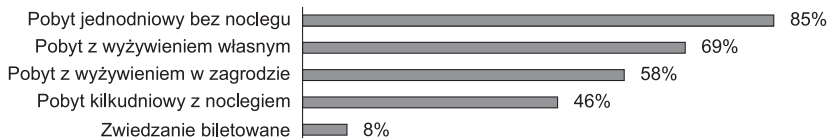
Ryc. 3. Liczba zagród edukacyjnych w Polsce w 2023 r. (w podziale na województwa)
Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://zagrodaedukacyjna.pl/> (dostęp: 28.06.20203).

Połowa pomorskich zagród zlokalizowana była na Kaszubach (najliczniejsze powiaty to kartuski i wejherowski) (ryc. 1). Chętnie do sieci dołączały gospodarstwa z rejonu Kociewia i Żuław. Zdecydowaną większość (72%) stanowiły gospodarstwa agroturystyczne o powierzchni do 10 ha, dla których usługi edukacyjne były rozszerzeniem oferty turystycznej, a ponadto sposobem na przedłużenie sezonu turystycznego. Z przeprowadzonych badań wynika, że pomorskie zagrody przyjmowały najczęściej grupy zorganizowane – w szczególności grupy dzieci w wieku przedszkolnym i szkolnym. Ofertę swoją kierowały również do rodzin z dziećmi, osób dorosłych – w tym coraz częściej seniorów. Niewielką, ale rosnącą grupą dorosłych zainteresowanych edukacją wiejską byli przede wszystkim pracownicy i członkowie instytucji i organizacji wspierających rolnictwo i nastawionych na rozwój obszarów wiejskich, tj. ODR, ARiMR, stowarzyszenia agroturystyczne czy gospodarstwa opiekuńcze. Ponadto podopieczni ośrodków pomocowych, stowarzyszeń i fundacji działających na rzecz osób niepełnosprawnych oraz osób starszych. Grupy, do których kierowana była oferta edukacyjna zagród, przedstawiono na rycinie 4.

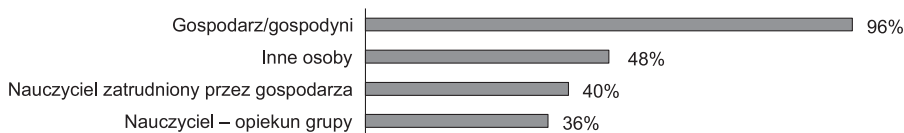
Ryc. 4. Odbiorcy oferty edukacyjnej pomorskich zagród edukacyjnych
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Goście mogli zwiedzać gospodarstwo i poznawać jego podstawowe funkcje oraz aktywnie uczestniczyć w zajęciach proponowanych przez rolnika. Zakres oferty był zróżnicowany i dostosowany do różnych odbiorców. Podstawę oferty stanowiły programy jednodniowe, ale blisko połowa zagród oferowała też programy kilkudniowe z noclegiem. Usługi żywieniowe dostępne były w 58% gospodarstw. Zwiedzanie biletowane prowadziły tylko dwa gospodarstwa (ryc. 5). Co ciekawe, opłaty za zajęcia w większości gospodarstw ustalane były indywidualnie z poszczególnymi grupami.

Ryc. 5. Organizacja pobytu gości w zagrodach
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Pomorskie zagrody, podobnie jak wszystkie w kraju, proponowały własne programy edukacyjne, wynikające z profilu prowadzonej działalności rolniczej, najbliższego otoczenia zagrody, a przede wszystkim pasji i zainteresowań właścicieli. Z badań wynika, że szczegółowe, konkretne oferty pomorskich zagród edukacyjnych były często tworzone i modyfikowane zgodnie z wymaganiami i możliwościami zainteresowanych grup. Elastyczne podejście gospodarzy przejawia się dużą wariantowością oferty w zależności od sezonu, cyklu życia gospodarstwa, pory roku czy pogody. W pomorskich zagrodach zajęcia edukacyjne prowadzili głównie gospodarze i członkowie ich rodzin (lub inne osoby przebywające we wspólnym gospodarstwie domowym). Część gospodarzy zatrudniała nauczycieli (40%), najczęściej twórców ludowych, bartników i lokalnych animatorów (ryc. 6).

Ryc. 6. Osoba prowadząca zajęcia edukacyjne
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Dziedzictwo kulturowe w programach edukacyjnych pomorskich zagród edukacyjnych

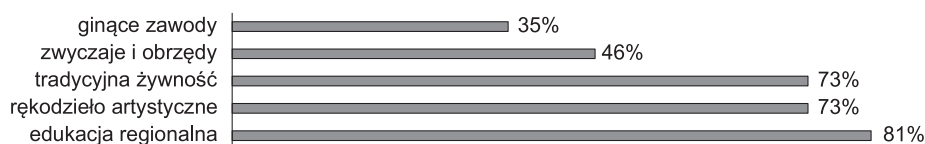
Programy edukacyjne (w szerszym lub mniejszym stopniu) związane z dziedzictwem kulturowym realizowane były we wszystkich pomorskich zagrodach edukacyjnych. Zajęcia te zakwalifikowano w grupy tematyczne przedstawione na rycinie 7. Natomiast nazwy poszczególnych programów edukacyjnych proponowanych przez każdą z zagród zamieszczono w tabeli 1.

Tabela 1. Tytuły programów edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym realizowanych w pomorskich zagrodach edukacyjnych

Zagroda edukacyjna	Programy edukacyjne związane z dziedzictwem kulturowym
„LIPY”, Stara Kiszewa	1. Zajęcia edukacyjne w labiryncie leśnym (tradycyjny wypiek chleba)
„U Garncarza SZYSZKA”, Polnica	1. Warsztaty garncarskie, 2. Lepienie przedmiotów z gliny – warsztat, 3. Narzędzia rolnicze, przedmioty domowe – dawniej i dziś.
„U RYCHERTÓW”, Kiełpino	1. Lekcja o mleku, 2. Lekcja o zbożu, 3. Malowanie na szkle kaszubskich wzorów haftów
„Wichrowe Wzgórze”, Chmielno	1. Lekcja o zbożu, 2. Ozdoby z siana, 3. Wzory kaszubskie malowane na szkle, 4. Kaszubska lekcja regionalna
„Inny świat – kraina przyrody i przygody”, Krastudy	1. Wielkanoc na wsi – warsztaty robienia zabawek z siana i ze słomy 2. Jesień w gospodarstwie wiejskim
„Checz”, Dolina Jadwigi	1. U rolnika – warsztaty z kaszubszczyzny
„U Chłopa”, Chmielno	1. Wykręć się siankiem – wykonywanie ozdób z siana, 2. Janko muzykant, 3. Od ziarenka do bochenka, 4. Na szkle malowane
„Pod Lipą”, Kamienicki Młyn	1. Wizyta na wsi, 2. Przygoda z kaszubską przyrodą, 3. Prawie wszystko o Kaszubach, 4. Poznajemy tradycyjne rzemiosło
„Jałowcowa Dolina”, Sylczno	1. Dzień u rolnika, 2. Spotkanie z kaszubską historią i przyrodą, 3. Dziedzictwo kulturowe Kaszub
„Lawendowa Osada”, Przywidz	1. Warsztaty kulinarne z lawendą – z czym to się je, 2. Warsztaty wytwarzania olejków lawendowych, 3. Mikołajkowe warsztaty rodzinne
Wiejska Zagroda, Osice	1. Po co hodujemy i po co uprawiamy, 2. Smaczne skarby ziemi, 3. Żuławy w różnym świetle
Stadnina Koni Maciukiewicz	1. Hodowla i użytkowanie koni
„Maciejówka”, Opalenie	1. Kulisy życia na wsi
Pasieka „U Strusi”, Jantar	1. Produkty pszczele
„Zaczarowany Folwark”	1. Kociewskie obrzędy
„Alpaki na Kaszubach”, Nowa Huta	1. Alpaki i lamy na warsztatach – z kaszubską nutą, 2. Alpaki i lamy – co z tą wełną
„Mały Holender”, Żelichowo	1. Warzymy ser po żuławsku, 2. Dzika kuchnia – rozpoznawanie, zbieranie i przyrządzanie roślin dziko rosnących, 3. Tajemnice udanych wypieków, 4. Tajemnice domu podcieniowego, 5. Malowanie skrzyń żuławskich, 6. Lekcja w wiatraku, 7. Czytanie symboliki żuławskich cmentarzy
Osada Artystyczno-Wypoczynkowa, Wilcze Błota	1. Zioła w sztuce, 2. Zioła w sztuce i naturze, 3. Śladami kaszubskiej tradycji, 4. Noc świętojańska na Kaszubach, 5. Wypłatanie przedmiotów użytkowych
„TURZE”, Turze	1. Historia miejsca i najbliższej okolicy, 2. Las – zbiór różnych gatunków roślin, miejsce życia leśnych zwierząt
Wiatrak Paltrak	1. Dawna produkcja przetworów zbożowych, 2. Młynarstwo – rzemiosło zapomniane. Zawód młynarz, 3. Żuławy Gdańskie
„U Młynarza”, Mokry Dwór	1. Tajemnice naszego lasu, 2. Owieczki, runo owcze a wełna, 3. Poznajemy polskie zboża, 4. Kaszubska sztuka ludowa, 5. Koza dawniej i dziś – zasady hodowli i pielęgnacji
„Gowińska Zagroda”, Gowino	
„Pod Ptasią Górą”, Pierszewo	1. Od ziarenka do bochenka

Zagroda edukacyjna	Programy edukacyjne związane z dziedzictwem kulturowym
Zagroda Muzealna IZBA, Bychowo	1. Buły, bułki, bułeczki, 2. Racuchy i plac uchy, 3. Kaszuby na szkle malowane, 4. Kaszubska poduszczeńka, 5. Łąką i polem malowane
„Dolina Miodu”, Bobrownia	1. Życie pszczół i owadów zapylających oraz ich znaczenie dla człowieka i przyrody
„Cud-miód”	1. Warsztaty ceramiczne, 2. Wióry lecą
„Sołtysówka”, Łapalice	1. Od ziarenka do bochenka. Pieczenie bułeczek, 2. Dziedzictwo kulturowe regionu kaszubskiego, 3. Odkrywanie tajemnicy urokliwych Kaszub, 4. W drzewie malowane, 5. Dzień ziemniaka – sezonowo

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronie Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych (<https://www.zagroda-edukacyjna.pl>; dostęp: 10–15.06.2023).

Ryc. 7. Grupy tematyczne programów z zakresu edukacji kulturowej proponowanych w pomorskich zagrodach
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Przypisanie zajęć edukacyjnych proponowanych przez każdą z zagród do odpowiedniej kategorii tematycznej obrazuje tabela 2. Na jej podstawie można wskazać, że najchętniej wybieranymi obszarami nauczania były edukacja regionalna, rękodzieło artystyczne i tradycyjna żywność. Programy edukacyjne blisko 43% gospodarstw wpisywały się we wszystkie trzy wymienione kategorie.

Programy zagród przeważnie zawierały treści wpisujące się w kategorię **edukacji regionalnej**. Podkreślić należy, że to właśnie te programy najczęściej nakierowane były na poznanie materialnego dziedzictwa kulturowego pomorskiej wsi. W trakcie zajęć uczestnicy poznawali historię okolicy, zabytki, muzea, muzealia, ale też dziedzictwo przyrodnicze regionu czy krajobraz kulturowy. Kaszubskie zagrody proponowały programy, takie jak np.: „Dziedzictwo kulturowe regionu kaszubskiego”, „Kaszubska lekcja regionalna”, „Historia miejsca i najbliższej okolicy”, „Łąką i polem malowane”, „Odkrywanie tajemnicy urokliwych Kaszub”, „Śladami kaszubskiej tradycji”.

Dziedzictwo kulturowe Kaszub stanowiło podstawę oferty edukacyjnej Zagrody Muzealnej IZBA, położonej we wsi Bychowo, w gminie Gniewino. Na jej terenie można było zobaczyć zmodernizowane, stare budynki o charakterze regionalnym, stylizowaną checz kaszubską, budynek z piecem chlebowym i wędzarnią. W chacie kaszubskiej umieszczono przedmioty codziennego użytku oraz ekspozycję tradycyjnej sztuki ludowej. Wszystkie pomieszczenia dostosowano do zajęć edukacyjnych i warsztatów z różnych dziedzin rękodzielnictwa, produkcji roślinnej, kulinarnej i twórczości ludowej. Ponadto w zagrodzie zgromadzono liczne narzędzia wykorzystywane w pracach kowalskich, ciesielskich, rolnych, rybackich i stolarskich. Według turystów przestrzeń zagrody wraz z polami, pastwiskami

Tabela 2. Tematyka programów edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym realizowanych w pomorskich zagrodach edukacyjnych

Zagroda edukacyjna	Zwyczaje i obrzędy	Edukacja regionalna	Ginące zawody	Rękodzieło artystyczne	Tradycyjna żywność
Gospodarstwo Agroturystyczne „LIPY”				×	×
Zagroda Edukacyjna „U Garncarza SZYSZKA”			×	×	
Gospodarstwo Agroturystyczne „U RYCHERTÓW”		×		×	×
Gospodarstwo Agroturystyczne „Wichrowe Wzgórze”	×	×		×	×
„Inny świat – kraina przyrody i przygody”	×			×	×
„Checz”	×	×		×	×
Gospodarstwo Agroturystyczne „U Chłopa”	×	×	×	×	×
Gospodarstwo Agroturystyczne „Pod Lipą”	×	×	×	×	×
„Jałowcowa Dolina”		×	×	×	×
„Lawendowa Osada”	×			×	×
Wiejska Zagroda		×			×
Stadnina Koni Maciukiewicz		×			×
Gospodarstwo Agroturystyczne „Maciejówka”		×			×
Pasieka „U Strusi”					×
„Zaczarowany Folwark”	×	×			
Gospodarstwo Hodowlano-Agroturystyczne „Alpaki na Kaszubach”		×	×	×	
„Mały Holender”	×	×	×	×	×
Osada Artystyczno-Wypoczynkowa	×	×	×	×	
Gospodarstwo Agroturystyczne „TURZE”		×			
Wiatrak Paltrak („U Młynarza”)		×	×		×
„Gowińska Zagroda”		×		×	×
„Pod Ptasią Górą”	×	×		×	×
Zagroda Muzealna IZBA	×	×		×	×
„Dolina Miodu”		×		×	
„Cud-miód”		×	×	×	
„Sołtysówka”	×	×		×	×

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dostępnych na stronie Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych (<https://www.zagroda-edukacyjna.pl>; dostęp: 10–15.06.2023).

oraz uprawami rolnymi tworzy obraz prawdziwej kaszubskiej wsi. Jedną z atrakcji programowych zagrody było zwiedzanie Muzeum Przedmiotów Historycznych i Zapomnianych, które powstało w wyniku długoletniej pasji kolekcjonerskiej właściciela. Muzeum widnieje w rejestrze Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W dwóch budynkach zobaczyć można m.in. wystawy: birofilistyczną oraz militarną.

W programie edukacyjnym zagrody znalazły się też rejsy po Jeziorze Żarnowieckim zrekonstruowaną kaszubską żaglową łodzią rybacką – „Pomeranka”, podczas których można posłuchać o historii okolicznych wsi, zwłaszcza o kultuwującym kaszubskie tradycje Nadolu (ryc. 8, 9).

Ryc. 8. Odrestaurowane budynki Zagrody Muzealnej IZBA

Źródło: https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/zagroda-muzealna-izba/ (dostęp: 10.06.2023).

Ryc. 9. Rejs po Jeziorze Żarnowieckim kaszubską żaglową łodzią rybacką – „Pomeranka”

Źródło: https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/zagroda-muzealna-izba/ (dostęp: 10.06.2023).

Rejon Żuław Wiślanych można poznać w trakcie zajęć następujących zajęć: „Żuławy gdańskie”, „Żuławy w różnym świetle”, „Czytanie symboliki żuławskich cmentarzy”, „Tajemnice domu podcieniowego”. Ciekawą ofertę zajęć edukacyjnych przygotowano w zagrodzie „Mały Holender”, gdzie w zabytkowym 300-letnim domu podcieniowym poznajemy historię Żuław delty Wisły. Wokół domu zgromadzono kolekcję zabytkowych sprzętów, które prezentowano gościom. Na warsztatach z rękodzieła uczą się malowania skrzyń żuławskich. Gospodarze organizują też wycieczki do wiatraka przemiałowego w Drewnicy, gdzie pokazują jego działanie i wspólnie z gośćmi mielią ziarno na mąkę.

Kolejną ciekawą inicjatywą jest program edukacyjny skierowany do dzieci pt. „Czytanie symboliki żuławskich cmentarzy”, podczas którego uczestnicy odwiedzają największe w Polsce lapidarium w Żelichowie, do którego w 2017 r. przeniesiono nagrobki zgromadzone wcześniej w Żuławskim Parku Historycznym. Podczas zajęć dzieci uczą się szacunku do miejsc pochówku, dowiadują się o symbolach – co to jest gmerk, co symbolizuje złamana róża czy motyl.

W trakcie zajęć edukacyjnych pt. „Żuławy Gdańskie” odwiedzający zapoznają się z historią krainy wiatraków (którą niegdyś nazywano Żuławy Gdańskie). Dużą atrakcją jest możliwość obejrzenia dawnych maszyn rolniczych zebranych w niewielkim wiejskim Skansenie Żuławskich Maszyn Rolniczych, w którym kustoszem jest właściciel zagrody.

Również w wiejskiej zagrodzie „Osice” program edukacyjny nakierowany jest na poznanie dziedzictwa kultury materialnej Żuław. Przewidziano w nim zwiedzanie zabytkowych świątyń w Osicach i Steblewie, poznawanie żuławskiego domu podcieniowego z 1770 r., pobyt w wiejskiej zagrodzie, gdzie czekają dodatkowe atrakcje, m.in. przejażdżka wozem drabiniastym.

Z historią okolicy Dolnej Wisły zapoznać się można w zagrodzie „Maciejówka”. Goście zabierani są na spotkanie z historią do pocysterskiej szesnastowiecznej bazyliki katedralnej w Pelplinie, średniowiecznego Gniewu z zamkiem krzyżackim czy Muzeum Diecezjalnego (z jedynym w Polsce egzemplarzem Biblii Gutenberga). Goście mogą uczestniczyć w żywych lekcjach historii organizowanych przez zamek w Gniewie, a gospodarze są członkami „Chorałwi husarskiej” i biorą udział w „Bitwie dwóch Wazów” odtwarzanej corocznie u stóp gniewskiego zamku.

W gospodarstwach rejonu Borów Tucholskich ukazywane jest dziedzictwo kaszubskie i borowiackie ze względu na duże zróżnicowanie etniczne tego rejonu. Właściciele gospodarstw agroturystycznych odnawiali i zachowywali specyficzną architekturę m.in.: drewniane chałupy, zagrody ze studnią pośrodku, płoty sztachetowe i koszowe, dobudówki i spichrze. Elementy te wykorzystywano podczas zajęć edukacyjnych.

Dziedzictwo przyrodnicze regionu to również element oferty zagród prowadzących programy z zakresu edukacji regionalnej. W ofertach gospodarstw położonych w pobliżu parków narodowych (Słowińskiego i Borów Tucholskich) podkreślono możliwość korzystania z zasobów tych podmiotów. W zagrodzie „Alpaki na Kaszubach” przygotowano dla dzieci zajęcia obejmujące poznanie osobliwości flory i fauny w pobliskich rezerwach przyrody: „Jezioro Lubygość” i „Żurawie Błota”. Goście zagrody „Osice” zachęceni są do odwiedzin w pobliskich rezerwach przyrody „Opalenie”, „Wiosło Duże i Wiosło Małe”.

W Gospodarstwie Agroturystycznym „Maciejówka” w ramach zajęć organizowany jest m.in. wyjazd zaprzęgami do Izby Edukacji Ekologicznej przy leśniczówce w Opaleniu. W gospodarstwie „Lipy” dla dzieci i młodzieży szkolnej przygotowano specjalną ofertę edukacyjną w labiryncie leśnym, ze ścieżkami i tablicami informacyjnymi. Przygodę z kaszubską przyrodą proponują Gospodarstwo Agroturystyczne „Pod Lipą” oraz „Jałowcowa Dolina”. We wszystkich programach pokazywany jest krajobraz kulturowy pomorskiej wsi.

Blisko połowa zagród prowadziła zajęcia edukacyjne nakierowane na poznanie **lokalnych zwyczajów i obrzędów**. Największą żywotność w gospodarstwach przejawiają wzorce kaszubskie i kociewskie przekazywane podczas zajęć, tj. np.: „Dziedzictwo kulturowe Kaszub”, „Śladami kaszubskiej tradycji”, „Kaszubska lekcja regionalna”, „Prawie wszystko o Kaszubach”, „Noc świętojańska na Kaszubach”, „Kociewskie obrzędy artystycznie i na ludowo”. W badanych

gospodarstwach Kaszubi pielęgnują tradycje przodków takie, jak np.: dyngus kłującym jałowcem, „sobótki”, haft siedmiobarwny. Część gospodarzy i domowników potrafi porozumiewać się w ciągle używanym języku kaszubskim¹. W zagrodach, m.in.: „U Rychertów”, „Pod Lipą”, „U Chłopa”, „Gowidlińska Zagroda”, program zajęć edukacyjnych uwzględnia m.in. naukę abecadła kaszubskiego (ryc. 11). W sołtysówce Łapalice dzieci poznają język kaszubski poprzez naukę różnych piosenek i przyśpiewek kaszubskich.

Ryc. 10. Lekcja abecadła kaszubskiego w zagrodzie „U Chłopa”

Źródło: https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/gospodarstwo-agroturystyczne-u-chlopa/ (dostęp: 11.06.2023).

Ryc. 11. Lekcja abecadła kaszubskiego w zagrodzie „Pod Lipą”

Źródło: https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/pod-lipa (dostęp: 15.06.2023).

„U Chłopa” – rodzina kaszubska pielęgnuje tradycje przodków, które przekazuje gościom poprzez śpiew, taniec, język i kuchnię kaszubską (ryc. 10). „Jałowcowa Dolina” w ramach programu edukacyjnego „Dziedzictwo kulturowe Kaszub” proponuje warsztaty: mówimy po kaszubsku, śpiewamy po kaszubsku, poznajemy kolory na motywach kaszubskich oraz malujemy wzory kaszubskie.

Kulturę ludową Kociewia poznać można podczas zajęć edukacyjnych pt. „Kociewskie obrzędy” prowadzonych w gospodarstwie „Zaczarowany Folwark” w Czarnymlesie. Proponowane są dwa tematy zajęć w zależności od pory roku. Wiosną jest to „Topienie Marzanny” (podczas którego goście dowiadują się, kto oczekuje na Kociewiu na wiosnę czy jak wypędzić zimę), natomiast latem – „Noc Kupały” (podczas której dzieci poszukują kwiatu paproci, wiją i spławiają wianki i biesiadują przy „kupałowym” ognisku) (ryc. 12, 13).

Gospodarze podkreślali również uczestnictwo członków swoich rodzin w zespołach folklorystycznych i kapelach ludowych, których działalność włączano często do oferty. Turyści mogli zapoznać się z muzyką kaszubską podczas tzw. biesiad z folklorem (ryc. 14, 15).

¹ Od maja 2005 r. język kaszubski jest drugim językiem urzędowym w 10 gminach województwa pomorskiego (wraz z dialektami: kociewskim, krajnym, tucholskim oraz nowymi dialektami mieszczanymi).

Ryc. 12, 13. Program edukacyjny „Noc świętojańska” w zagrodzie „Zaczarowany Folwark”
Źródło: https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/zaczarowany-folwark/ (dostęp: 23.05.2023).

Ryc. 14. Kaszubski zespół ludowy w Zagrodzie Muzealnej IZBA
Źródło: https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/zagroda-muzealna-izba/ (dostęp: 11.06.2023).

Ryc. 15. Lekcja tańca kaszubskiego w zagrodzie „Checz”
Źródło: https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/chech/ (dostęp: 11.06.2023).

W „Sołtysówce Łapalice” można nauczyć się piosenek i przyśpiewek kaszubskich, poznać instrumenty kaszubskie i pograć na nich. „U Chłopa” podczas zajęć pt. „Janko muzykant” goście malują na drewnie diabelskie skrzypce i uczą się nut kaszubskich

W wielu zagrodach kultywowane są lokalne tradycje świąteczne, bożonarodzeniowe i wielkanocne. W „Dolinie Miodu” maluje się szyszki służące za ozdoby choinkowe. Ozdoby z siana wykonywane są w zagrodach „U Chłopa” i „Wichrowe Wzgórza”. „Lawendowa Osada” proponuje mikołajkowe warsztaty rodzinne, podczas których przewidziano rodzinne wytwarzanie pierogów czy pierniczek. Gospodarstwo „Inny Świat” oferuje program edukacyjny „Wielkanoc na wsi – warsztaty robienia zabawek z siana i ze słomy”. W zagrodach nauczyć się można także wykonywania palm wielkanocnych, malowania jajek oraz tradycji związanych z dyngusem na wsi czy potrawami świątecznymi.

Jesienią w programach edukacyjnych proponuje się gościom grupowe kiszzenie ogórków, wykonywanie wieńców dożynkowych, zbiory i tradycyjne przetwórstwo owoców i warzyw. Przykładami tego typu programów są: „Jesień w gospodarstwie wiejskim” czy „Dzień ziemniaka”.

Edukację w zakresie **rękodzieła artystycznego** proponuje 73% pomorskich zagrod w programach edukacyjnych, takich jak np.: „Kaszubska sztuka ludowa”, „Kaszubska poduszczeńka”, „Malowanie na szkle kaszubskich wzorów haftów”, „Warsztaty lepienia przedmiotów z gliny”, „Wykręć się siankiem – wykonywanie ozdób z siana”, „Malowanie skrzyń żuławskich”, „Zioła w sztuce”, „Wyplatanie przedmiotów użytkowych”, „Owieczki, runo owcze a wełna”, warsztaty ceramiczne, „Wióry lecą”, „W drzewie malowane”.

W rejonie Pojezierza Bytowskiego i Pojezierza Kaszubskiego w gospodarstwach kultywowane były tradycje kaszubskie w hafcie, garncarstwie i ceramice (ze specyficznymi kolorami i motywami florystycznymi). Na przykład w „Sołtysówce Łapalice” i zagrodzie „Checz” dzieci poznają motywy haftu kaszubskiego (ryc. 16). Podczas lekcji regionalnej w „Gowidlińskiej Zagrodzie” turyści poznają szkoły haftu i znaczenie kolorów w hafcie. Ponadto zapoznają się z kaszubską sztuką ludową, tj. garncarstwem, rzeźbą, malarstwem na szkle, plecionkarstwem i rogarstwem. Malowanie kaszubskich wzorów na szkle przewidziano również podczas lekcji z rękodzieła w „Sołtysówce” czy Zagrodzie Muzealnej IZBA (ryc. 17). Na warsztatach z rękodzieła w zagrodzie „Mały Holender” naucza się malowania skrzyń żuławskich. Natomiast w „Jałowcowej Dolinie” prowadzone są zajęcia rzeźbiarskie.

Ryc. 16. Lekcja haftu kaszubskiego w zagrodzie „Checz”

Źródło: https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/chech/ (dostęp: 11.06.2023).

Ryc. 17. Malowanie na szkle wzorów kaszubskich w Zagrodzie Muzealnej IZBA

Źródło: https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/zagroda-muzealna-izba/ (dostęp: 30.05.2023).

W dziewięciu badanych zagrodach (35%) programy edukacyjne przybliżają tzw. **ginące zawody**: młynarz, garncarz, wikliniarz, prądkar, rybak czy dojarka.

W zagrodzie „U Młynarza” – w zabytkowym wiatraku goście poznają dawne zasady pozyskiwania mąki. Ziarna zbóż rozcierane są na żarnach kamiennych, a te z kolei wprawiane są w ruch przez siłę wiatru. W ramach programu pt. „Młynarstwo – rzemiosło zapomniane. Zawód młynarz” poznają tajniki pracy młynarza.

W zagrodzie „Cud-miód” odbywają się zajęcia stolarskie pt. „O drzewach i drewnie”, podczas których uczestnicy poznają drzewa w lesie, chodzą do

liściennika, a także samodzielnie wykonują drewniane wieszaki – domki. „U Ry-chertów” poznają pracę piekarza i dojarzki. W „Gowińskiej Zagrodzie” pokazywane są kołowrotki i praca prządki, w osadzie Wilcze Błota pokazywany jest proces wyplatania koszy wiklinowych i zawód wikliniarza. Garncarstwo to motyw przewodni programów edukacyjnych zagrody „U Garncarza Szyszka”. W zlokalizowanej w Borach Tucholskich zagrodzie prowadzone są warsztaty garncarskie, podczas których turyści poznają metodę wykonywania naczyń glinianych oraz sposób wypalania glinianych garnków (ryc. 18, 19). Ponadto dowiadują się o historii rzemiosła garncarskiego. Poznają też narzędzia rolnicze i przedmioty domowe – dawniej i dziś.

Ryc. 18, 19. Lekcje garncarstwa „U Garncarza Szyszka”

Źródło: https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/zagroda-edukacyjna-u-garncarza-szyszka/ (dostęp: 22.06.2023).

Według badań Kwaśniewskiej i Kulikowskiej (2014) na terenach postmigracyjnych, podobnie jak na ziemiach „starych” Pomorza, widoczny jest zanik wiedzy i umiejętności związanych z rzemiosłem tradycyjnym, a wiele wiejskich zawodów zaginęło raczej bezpowrotnie. Dlatego tak ważna jest działalność zagród edukacyjnych w tym obszarze.

Na szczególną uwagę w programach edukacyjnych zagród zasługują wszelkie aspekty **kultury kulinarnej**, m.in.: tradycyjne surowce i produkty spożywcze, zwyczaje żywieniowe, rodzaj pożywienia, sposoby jego przygotowywania, a także sam proces konsumpcji. Widoczne zainteresowanie dziedzictwem kulinarnym obszarów wiejskich jest szansą na rozwój miejscowej przedsiębiorczości oraz zachowanie kultury ludowej związanej bezpośrednio lub pośrednio z pożywieniem (Dorocki, Struś 2015, Orłowski, Woźniczko 2015).

Właściciele gospodarstw w swojej ofercie proponowali rozmaite działania edukacyjne, które kierowali do wszystkich grup wiekowych turystów, a ich głównym celem było nabycie lub rozwój umiejętności praktycznych związanych z nauką kuchni regionalnej. Poza oferowaniem własnych wyrobów kulinarnych, istniała

możliwość uczestniczenia w ich przygotowaniu oraz wytwarzaniu wspólnie z gospodarzami. Turyści mogli (w miarę specyfiki oferowanych produktów gastronomicznych) partycypować w całym cyklu produkcyjnym, m.in. od etapu zbioru produktów rolnych po produkt finalny na talerzu. Gospodarze serwujący kuchnię regionalną zachęcali gości do poznawania miejscowych tradycji kulinarnych. Z badań przeprowadzonych przez Marksa i in. (2006, 2007) wynika, że turyści doceniają walory edukacyjne, które związane są z uczestnictwem w pracach kuchennych, nauką sporządzania regionalnych potraw i napojów oraz nabywaniem umiejętności związanych z tradycyjnym przetwórstwem żywności. Z kulinarnych działań edukacyjnych wyróżnionych przez Orłowskiego (2008), w ofertach zagród edukacyjnych znalazły się:

- tradycyjny wypiek chleba,
- wypiek ciast oraz ciasteczek – świątecznych lub obrzędowych,
- wyrób i formowanie masła,
- wyrób sera twarogowego prasowanego,
- konserwacja mięsa – wędzenie,
- wędzenie ryb słodkowodnych,
- przetwórstwo warzyw i owoców, czyli kiszenie kapusty, kwaszenie ogórków, suszenie owoców, wyrób soków, konfitur, dżemów i smażenie powideł,
- suszenie ziół i grzybów,
- tradycyjne podbieranie i odwirowywanie miodu,
- sporządzanie napojów bezalkoholowych z wykorzystaniem owoców lasu i ogrodu – kwasów, np. buraczanego lub chlebowego, soku z brzozy, napojów miętowego lub z kwiatów czarnego bzu,
- sporządzanie napojów alkoholowych – nalewek owocowych i ziołowych,
- sporządzanie potraw regionalnych.

Zajęcia edukacyjne związane z kulinariami dotyczyły najczęściej: pieczenia chleba, ciasteczek i podkłomyków, wyrabiania sera, masła i śmietany, tłoczenia soku z owoców, rozpoznawania i suszenia ziół. W gospodarstwie Pasięka „U Strusi” proponowano przyrządzanie miodu z propolisem, pyłkiem kwiatowym oraz rozgrzewającego miodu z cynamonem. W gospodarstwie Stadnina Koni Maciukiewicz prowadzona jest sezonowo restauracja „Pod Gołębnikiem”, serwująca świeże lokalne dania, należąca do Europejskiej Sieci Regionalnego Dziedzictwa Kulinarne. W „Sołtysówce Łapalice” dzieci poznają truskawkę kaszubską (kaszebsku malene) – sezonowo gotując dżem. W zagrodzie „Mały Holender” odbywają się zajęcia związane z tradycyjnymi kulinariami, tj.: serowarskie, tłoczenie soku z jabłek, rozpoznawanie i przyrządzanie dziko rosnących roślin, pieczenie ciasteczek i podkłomyków.

Część gospodarstw oferowało potrawy regionalne, wytwarzane przy użyciu tradycyjnych sprzętów, takich jak: piece węglowe, dzieże, niecki, pogrzebacze, łopaty drewniane maselnice, beczki, foremki, prasy serowarskie, szatkownice czy kamionkowe garnki. W sześciu zagrodach atrakcją są piece chlebowe opalane drewnem, w których wypiekany jest chleb według starych receptur. W zagrodzie „Pod Ptasią Górą” gospodarze wystąpili z wnioskiem o wpis na listę produktu tradycyjnego – swojego „Chleba z Pirsna”. W blisko 30% gospodarstw oferowano

tw. biesiady kulinarne – degustacje regionalnych potraw i tradycyjnych produktów żywnościowych, przyrządzanych według wielopokoleniowych receptur. W ofertach badanych gospodarstw dominowały biesiady kaszubskie (ze śpiewem, tańcem, dzikiem, prosiakiem lub baranem).

Zakończenie

Współcześnie województwo pomorskie obejmuje obszar historycznego Pomorza Wschodniego, większości Żuław Wiślanych oraz Powiśla. Jest jednym z najbardziej zróżnicowanych pod względem etnograficznym regionów w kraju. Wydarzenia historyczne XX w. – intensywna migracja rdzennej ludności (Kaszubów, Kociewiaków i Powiślan) i napływ mieszkańców tzw. kresów wschodnich spowodowały znaczącą ingerencję w strukturę etniczną regionu. Pozostałością są także relikty kultur wpisujących się we wspólne dziedzictwo europejskie (kultura wielbarska, kultura obróbki bursztynu), dziedzictwo Morza Bałtyckiego i Europy Północnej (kultura rzucewska, kultura wikingów), dziedzictwo Gotlandii oraz Hanzy.

Różnorodna spuścizna kulturowa oraz bogactwo przyrodnicze regionu pomorskiego przyczyniły się do rozwoju turystyki, w tym agroturystyki. W warunkach dużej konkurencji rynkowej pomorscy rolnicy dostrzegli możliwość rozwoju swoich gospodarstw poprzez działalność edukacyjną. Część z nich, 26 podmiotów, przystąpiło do działającej od 2011 r. Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych, proponując zindywidualizowane programy edukacyjne związane m.in. z takimi dziedzinami, jak: dziedzictwo kultury materialnej i niematerialnej wsi, tradycyjne zawody czy rękodzieło i twórczość ludowa. Podkreślić należy jednak, że zagrody edukacyjne stanowią zaledwie 4% wszystkich gospodarstw agroturystycznych działających w województwie pomorskim. Większość zlokalizowana jest na tzw. „starych” ziemiach Pomorza. Obszar ten zamieszkiwany przez ludność rodzimą: Kaszubów, Kociewiaków i Borowiaków, charakteryzuje ciągłość osadnicza i kulturowa. Znajduje to odzwierciedlenie w ofercie edukacyjnej zlokalizowanych tam zagród. Ponad połowa gospodarstw położona jest na Kaszubach, przede wszystkim w powiatach kartuskim i wejherowskim. Chętnie do sieci dołączają gospodarstwa z rejonu Żuław Wiślanych. Szczegółowa analiza oferty edukacyjnej pomorskich zagród wykazała dominację elementów kultury kaszubskiej. Wynika to z faktu, że największą grupę etniczno-regionalną na ziemiach „starych” stanowią Kaszubi, którzy mimo często niesprzyjających warunków zachowali tożsamość i odrębność kulturową. Jako jedna z niewielu grup Kaszubi nie tylko utrzymali, ale wzmocnili swój status grupowy, zaś od końca lat 80. XX w. widoczny jest proces ożywienia etnicznego. Oprócz tradycji kaszubskich w zagrodach widoczne jest kultywowanie tradycji kociewskich i żuławskich.

Z badań wynika, że wszystkie pomorskie zagrody w swoich programach przybliżyły regionalne lub lokalne dziedzictwo kulturowe. Dla 31% gospodarstw edukacja kulturowa stanowiła podstawę oferty edukacyjnej i traktowana była jako filar budowania przewagi konkurencyjnej (np. Zagroda Muzealna IZBA),

w pozostałych dziedzictwo kulturowe było elementem oferty. Zaznaczyć należy, że pomorskie zagrody odwoływały się w swoich programach do prawdziwego dziedzictwa kulturowego regionu, nie spotkano się z tzw. wymyślaniem czy przejmowaniem wzorców i tradycji (co często zdarza się w innych obiektach turystycznych).

Większość zagród oferowała kilka programów edukacyjnych zorganizowanych w formie jednodniowych warsztatów, pokazów, pogadanek, plenerów. Przygotowane przez zagrody 72 programy edukacyjne można zakwalifikować do pięciu kategorii, tj.: zwyczaje i obrzędy, edukacja regionalna, ginące zawody, tradycyjna kuchnia i rzemiosło artystyczne.

Na zajęciach z edukacji regionalnej goście zapoznają się z elementami bogatego materialnego dziedzictwa kulturowego Kaszub, Kociewia, Żuław Wiślanych i Borów Tucholskich². Co ciekawe, zagrody chętnie współpracują z instytucjami kultury, takimi jak muzea i skanseny, włączając ich ofertę do swoich programów edukacyjnych. Podobnie, przybliżając lokalne dziedzictwo przyrodnicze, oferowane programy edukacyjne przewidują odwiedziny w parkach, rezerwach przyrody czy centrach edukacji ekologicznej.

W programach ukazujących zwyczaje, obrzędy i rzemiosło artystyczne największą żywotność przejawiają wzorce kaszubskie, kociewskie i żuławskie. Ma to odzwierciedlenie w proponowanych zajęciach pokazujących regionalne tradycje (m.in. wielkanocne, dożynkowe, świętojańskie) oraz w warsztatach nauki języka (kaszubskiego), haftu i tkactwa, garncarstwa, wikliniarstwa, sztuki ludowej, tańca, śpiewu i kuchni regionalnej. W ofercie zagród edukacyjnych widoczna jest działalność folklorystyczna zespołów i twórców ludowych. W części gospodarstw prowadzona jest edukacja kulinarna ciesząca się dużym zainteresowaniem, oparta na regionalnych tradycjach. Najczęściej zajęcia dotyczyły pieczenia chleba, ciasteczek i podplomyków, wyrabiania sera, masła i śmietany, tłoczenia soku z owoców, rozpoznawania i suszenia ziół. W programach z zakresu edukacji kulinarnej dominują tradycje kuchni kaszubskiej. Bardzo popularnym elementem oferty stało się organizowanie kaszubskich biesiad kulinarnych z folklorem lokalnym. W dziewięciu zagrodach opracowano programy przybliżające tradycyjne rzemiosło i tzw. ginące zawody, takie jak np.: młynarz, rybak, garncarz, dojarka, wikliniarz czy pszczelarz. Przy tego typu programach pomocne było rozbudowane zaplecze edukacyjne zagród, tj. stajnie, stodoły, obory, spichlerze, wiaty, serowarnie, przydomowe piekarnie, pracownie pszczelarskie czy warsztaty rzemieślnicze.

Głównym odbiorcą oferty edukacyjnej zagród były zorganizowane grupy dzieci i młodzieży szkolnej, choć coraz częściej z przygotowanych programów korzystali też dorośli. Zajęcia związane z dziedzictwem kulturowym, oprócz gospodarzy, prowadzili również twórcy ludowi i lokalni animatorzy.

Uogólniając, można stwierdzić, że wszystkie działania edukacyjne podejmowane w badanych zagrodach przyczyniają się do szerzenia i pogłębiania wiedzy o życiu rolnika oraz środowisku przyrodniczo-kulturowym pomorskiej wsi.

² W gospodarstwach rejonu Borów Tucholskich ukazywane jest dziedzictwo kaszubskie i borowiackie ze względu na duże zróżnicowanie etniczne tego rejonu.

Kształtują wrażliwość odbiorcy oraz prowadzą do poszerzania świadomości regionalnej. Na Pomorzu w wyniku procesów cywilizacyjno-kulturowych nastąpiła w znacznym stopniu niwelacja kultury materialnej, zachowało się natomiast sporo elementów niematerialnego dziedzictwa. Jednak w ostatnim czasie ulega ono szybkim zmianom zarówno wskutek ekspansji kultury masowej, jak globalizacji i modernizacji. Stąd potrzeba wspierania takich inicjatyw jak zagrody edukacyjne, które stają się rezerwuarem dziedzictwa kulturowego pomorskiej wsi.

Widoczny od pewnego czasu wzrost zainteresowania dziedzictwem wynikający z faktu, że jest ono ważnym składnikiem lokalnej i regionalnej tradycji oraz podstawą tożsamości powinien przyczynić się do tworzenia tego typu unikalnych programów edukacyjnych. Zagroda edukacyjna może być dla turysty nośnikiem wiedzy, a dla wsi metodą na ocalenie dziedzictwa kulturowego od zapomnienia.

Literatura

- Barbier B. 2005. Wybrane aspekty turystyki kulturowej Francuzów. *Turyzm*, 15, 1–2: 95–120.
- Batyk I.M. 2010. Dziedzictwo kulturowe Warmii. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 2: 35–43.
- Brencz A. 2000. Niemieckie wiejskie cmentarze jako element krajobrazu kulturowego środkowego Nadodrza. [W:] *Wspólne dziedzictwo? Ze spuścizny nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań, s. 287–305.
- Buczkowska K. 2008. *Turystyka kulturowa przewodnik metodyczny*. Wyd. AWF, Poznań.
- Burszta (red.) 1964. *Stare i nowe w kulturze wsi koszalińskiej*. Poznań.
- Czapiewska G. 2014. Kapitał społeczno-kulturowy na obszarach wiejskich województwa pomorskiego. [W:] M. Wójcik (red.), *Regionalny wymiar przemian polskiej wsi – aspekty społeczne i środowiskowe. Studia Obszarów Wiejskich*, 35: 121–136.
- Czapiewska G. 2019. Turystyka dziedzictwa kulturowego szansą rozwoju obszarów wiejskich regionu pomorskiego. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 4: 20–36
- Dorocki S., Struś P. 2015. Regionalne zróżnicowanie turystyki kulinarnej na terenach wiejskich Francji. *Turystyka Kulturowa*, 7: 6–17.
- Drozd R. 2010. Ukraińcy (do 1989 r.). [W:] S. Oudra, B. Nitschke (red.), *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej*. Kraków, s. 94.
- Drzewiecki M. 1995. *Agroturystyka. Założenia – uwarunkowania – działania*. Instytut Wydawniczy „Świadectwo”, Bydgoszcz.
- Duda T. 2018a. Kierunki i perspektywy rozwoju turystyki kulturowej w transgranicznej przestrzeni współdzielonego dziedzictwa (przykład Pomorza Zachodniego). *Folia Turistica*, 48: 41–60.
- Duda T. 2018b. Szlak dziedzictwa kulturowego jako produkt identyfikujący tożsamość i stymulujący dywersyfikację turystyki w regionie – na przykładzie budowanego Szlaku Gryfitów (Pomorze Zachodnie). *Turystyka Kulturowa*, 4: 95–112.
- Durydiwka M. 2011. Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju funkcji turystycznej – na przykładzie gmin bieszczadzkich. *Prace Geograficzne*, 125: 37–61.
- Durydiwka M. 2017. Wiejski krajobraz osadniczy i możliwości jego wykorzystania turystyce (na wybranych przykładach). *Turystyka Kulturowa*, 2: 102–122.
- Filrlik I. 2007. *Kultura bogactwem turystyki wiejskiej, czyli o skarbach ukrytych w puszczy*. [W:] J. Sikora (red.), *Turystyka wiejska a edukacja. Różne poziomy, różne wymiary*. Wyd. Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań, s. 203–208.
- Gałuszka N. 2008. *Turystyka dziedzictwa. Poradnik dla organizacji pozarządowych*. Biblioteka Partnerstwa, Kraków.
- George E.W., Mair H., Reid D.G. 2009. *Rural Tourism Development: Localism and Cultural Change. Tourism and Cultural Change*, 17: 1–276.

- Góral A. 2014. Dziedzictwo kulturowe jako zasób wspólny. Rola współpracy między interesariuszami w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym. *Zarządzanie w Kulturze*, 15, 3: 277–286.
- Graham B. 2004. The work of farming and countryside education (FACE). *Journal of the Royal Agricultural Society of England*, 165: 1–8.
- Jamal T., Hill S. 2008. Developing a framework for indicators of authenticity: the place and space of cultural and heritage tourism. [W:] B. Prideaux, D.J. Timothy, K. Chon (red.), *Cultural and Heritage Tourism in Asia and the Pacific*. Routledge, Abingdon, s. 17–34.
- Jasiewicz Z. 1964. Rodzina wiejska na Ziemiach Zachodnich i Północnych jako przedmiot badań etnograficznych. *Lud*, 56: 197.
- Kmita-Dziasek E. 2010. Agroturystyczne gospodarstwa edukacyjne – idee i dobre przykłady. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie oddział w Krakowie, Kraków.
- Kobyliński Z. 2011. Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe. *Mazowsze Studia Regionalne*, 7: 21–47.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury (Dz.U. z 1976 r. nr 32, poz. 190).
- Kowalczyk A. 2012. Zasoby kulturowe i walory kulturowe – próba ustalenia znaczenia tych pojęć. [W:] B. Włodarczyk, B. Krakowiak (red.), *Kultura i turystyka – wspólne korzenie*. Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, Łódź, s. 17–33.
- Kruczek Z. 2007. *Polska geografia atrakcji turystycznych*. Wyd. Proksenia, Kraków.
- Kurek W. 2008. *Turystyka*. PWN, Warszawa.
- Kwaśniewicz W. 1991. Nowe impulsy w socjologicznych badaniach społeczności Ziemi Zachodnich i Północnych. *Przegląd Zachodni*, 1: 86–95.
- Kwaśniewska A., Kulikowska K. 2014. *Niematerialne dziedzictwo kulturowe Pomorza*. Instytut Kaszubski, Gdańsk
- Kwilecki A. 1967. *Ziemia Zachodnie w opracowaniach socjologicznych*. [W:] W. Markiewicz, P. Bybicki (red.), *Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich*. Poznań, s. 385–432.
- Latoszek M. 1996. Wielokulturowość mieszkańców Pomorza na tle procesów przemian społecznych (1945–1995). [W:] A. Sakson (red.), *Pomorze – trudna Ojczyzna?* Poznań, s. 169.
- Lipińska I. 2011. Turystyka dziedzictwa kulturowego – wybrane aspekty ochrony prawnej parku kulturowego. *Turystyka Kulturowa*, 3: 14–27.
- Majewski M. 2000. *Agroturystyka to też biznes*. Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa
- Marks M., Jaszczak A., Marks E. 2007. Relacje między agroturystyką a edukacją środowiskową. [W:] J. Sikora (red.), *Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary*. Akademia Rolnicza im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań, s. 39–49.
- Marks M., Marks E., Jaszczak A. 2006. Działalność agroturystyczna i jej wpływ na zachowanie dziedzictwa kulturowego polskiej wsi. [W:] M. Plichta, J. Sosnowski (red.), *Marketing w agroturystyce*. Wyd. Akademii Podlaskiej, Siedlce, s. 13–19.
- McKercher B., du Cros H. 2002. *Cultural tourism: the partnership between tourism and cultural heritage management*. The Haworth Hospitality Press, Binghamton, New York.
- Mitura T., Buczek-Kowalik M. 2016. Zagroda edukacyjna jako nowy produkt turystyczny (przykład województwa podkarpackiego). *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 71 (2): 117–128. <https://doi.org/10.17951/b.2016.71.2.117>
- Molenda M. 2012. Regionalny produkt turystyczny a region turystyczny. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 4 (20): 31–42.
- Orłowski D. 2008. Pożywienie ludowe jako znacząca atrakcja turystyki etnograficznej. [W:] M. Jalinik (red.), *Innowacje w rozwoju turystyki*. Wyd. Politechnika Białostocka, Białystok, s. 181–191.
- Orłowski D., Woźniczko M. 2015. Turystyka kulinarna na wiejskim rynku turystycznym. [W:] W. Kamińska (red.), *Innowacyjność w turystyce wiejskiej a nowe możliwości zatrudnienia na obszarach wiejskich*. *Studia KPZK PAN*, 163: 121–142.
- Owsianowska S., Banaszek M. 2015. Trudne dziedzictwo a turystyka. O dysonansie dziedzictwa kulturowego. *Turystyka Kulturowa*, 11: 6–24.
- Piotrowski J.P., Idziak W. 2001. *Kultura bogactwem turystyki wiejskiej*. Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.
- Połucha I., Młynarczyk K., Marks E., Marks M., Jaszczak A. 2003. Rural tourism in sustainable development of areas with unique environmental value. [W:] *Globalization and integration challenges*

- to the rural areas of East and Central Europe. *Mat. Konf. Nauk.*, Lithuanian University of Agriculture and Lithuanian Institute of Agrarian Economics, Kowno, s. 146–148.
- Puchnarewicz E. (red.) 2011. *Dziedzictwo kulturowe regionów świata i jego znaczenie w turystyce*. WSTiJO, Warszawa.
- Robuda B.J. 2008. *Autentyczność i integralność zabytków*. *Ochrona Zabytków*, 4: 37–57.
- Sikora J. 2016. *Edukacja w agroturystyce*. *Turystyka Wiejska. Zagadnienia Ekonomiczne i Marketingowe*, 1: 9–18.
- Sikorska-Wolak I. 2007. *Turystyka jako system dydaktyczno-wychowawczy*. [W:] J. Sikora (red.), *Turystyka wiejska, a edukacja. Różne poziomy, różne wymiary*. Wyd. Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań, s. 12–21.
- Słownik języka polskiego 2021. PWN, Warszawa.
- Szczepański J. 1970. *Elementarne pojęcia socjologii*. PWN, Warszawa.
- Tarczyński A. 2008. *Tradycja. Społeczne doświadczanie przeszłości*. Toruń.
- von Rohrscheidt M. 2008. *Turystyka kulturowa: fenomen, potencjał, perspektywy*. GWSHM Mileinium, Gniezno.
- Wartecki A. 2010. *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania turystyki kulturowej*. *Turystyka Kulturowa*, 3: 4–15.
- Wiatrak A. 1996. *Wpływ agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich*. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnictwa*, 1: 34–46.
- Widawski K. 2011. *Wybrane elementy dziedzictwa kulturowego środowiska wiejskiego – ich wykorzystanie w turystyce na przykładzie Hiszpanii i Polski*. *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego*, 17. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław
- Wojciechowska J. 2004. *Dziedzictwo kulturowe regionów jako element produktu turystycznego*. [W:] T. Burzyński, M. Łabaj (red.), *Turystyka rekreacyjna oraz turystyka specjalistyczna*. Projekt SA-PARD, Warszawa, s. 152–159.
- Zakrzewska J. 2011. *Wiejska turystyka kulturowa na przykładzie Wielkopolskiego Parku Etnograficznego w Dziekanowicach*. *Turystyka Kulturowa*, 7: 7–19.
- Zeidler K. 2007. *Prawo ochrony dziedzictwa*. Wyd. Oficyna, Warszawa.

Źródła internetowe

- Informacja Ministra Rozwoju, Pracy i Technologii na temat wsparcia gospodarstw agroturystycznych i promocji agroturystyki w Polsce, 2021, Ministerstwo Rozwoju i Technologii (https://mir.krakow.pl/resources/articles/14265/28%20pazdz%2021_Informacja%20MRIT_wsparcie%20agroturystyki.pdf; dostęp: 1.01.2024)
- <https://www.zagroda-edukacyjna.pl/> (dostęp: 10–15 i 28.06.2023)
- https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/zagroda-muzealna-izba/ (dostęp: 30.05.2023; 10.06.2023; 11.06.2023)
- https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/gospodarstwo-agroturystyczne-u-chlopa/ (dostęp: 11.06.2023)
- https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/pod-lipa (dostęp: 15.06.2023)
- https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/zaczarowany-folwark/ (dostęp: 23.05.2023)
- https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/chech/ (dostęp: 11.06.2023)
- https://zagrodaedukacyjna.pl/zag_edu_farm/zagroda-edukacyjna-u-garncarza-szyszka/ (dostęp: 22.06.2023)

Cultural heritage in educational programs of Pomeranian agritourism farms associated in the Educational Farm Network

Abstract: Due to its seaside location and unique natural and cultural qualities, the Pomeranian Voivodeship has excellent conditions for the development of agritourism – for many years it has been one of the top agricultural regions in Poland. In the face of stiff competition, Pomeranian farmers noticed the opportunity of developing their farms through educational activities. Some of them, 26 entities, joined the National Network of Educational Farms (operating since 2011) and offer, among others, 72 individualized educational programs related to cultural heritage. The research covered

all farms offering the above-mentioned programs. The analysis was conducted in five categories, i.e. customs and rituals, regional education, vanishing professions, traditional cuisine and handicrafts. For 31% of farms, cultural education was the basis of the educational offer and was treated as a pillar of building competitive advantage, for the remaining farms cultural heritage was just one of the elements of the offer. The material heritage of the Pomeranian countryside is present mainly in programs classified as regional education. During the classes, the participants were familiarized with local architecture, monuments, memorials, museum exhibits, but also with local natural heritage and cultural landscape. In the programs presenting customs, rituals and handicrafts, Kashubian, Kociewie and Żuławy patterns were the most popular and featured in offered schemes for learning Kashubian language, embroidery, weaving, pottery, wickerwork, folk art, dance, singing and regional cuisine. Folklore activity of folk bands and artists could be also noticed in the offer of the farms. Culinary education classes based on regional traditions have been run in some farms. Organizing Kashubian culinary feasts with local folklore has become a very popular element of the offer. In nine farms, programs have been developed to familiarize people with traditional crafts and so-called professions that are disappearing, i.e. miller, fisherman, potter, milkmaid, wicker worker or beekeeper. A wide range of educational facilities of farms, i.e. stables, barns, cowsheds, granaries, sheds, cheese factories, backyard bakeries, beekeeping and craft workshops has been useful in organizing these activities. Most of the farms offered several educational programs organized in the form of one-day workshops, shows, talks and open-air events addressed mainly to organized groups of children and school youth. Classes have been conducted not only by the farmers but also by folk artists and local animators of culture.

Key words: regional education, educational farm, cultural heritage of Pomerania